

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ ОЧИМА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ТА ЕМІГРАЦІЙНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Радянська доба життя та діяльності М.Грушевського по праву вважається найбільш трагічною сторінкою його біографії. Сповнений бажання продовжити наукову працю та вгамувавши зрозумілі політичні амбіції, вчений прийняв рішення повернутися в радянську Україну. Втім, у досить короткому часі стало зрозумілим, що дійсні плани більшовицького керівництва країни розходилися з обіцянками надати видатному вченому можливість реалізувати свої творчі плани в обмін на цілковите політичне самозречення. Фактично, з перших років перебування М.Грушевського в радянській країні критичність з боку офіційних чинників до його науково-організаційної та дослідницької діяльності перманентно зростала, щоб на початку 30-х років набути характеру відвертого цькування, котре супроводжувалося брутальною лексикою, далекою від тону академічної полеміки. Трагічність тієї сторінки історії нашої науки зумовила прискіпливість уваги грушевськознавців до радянського контексту сприйняття наукового доробку М.Грушевського останньої доби. Тут досить повно відтворено широку палітру оцінок науково-організаційної та дослідницької праці діяча в радянській літературі другої половини 20-х – першої половини 30-х років, простежено еволюцію поглядів на його спадщину як з боку представників нечисленної національно-демократичної інтелігенції, так і більшовицьких ідеологів. Такий дослідницький акцент залишив практично поза увагою інші важливі моменти сприйняття діяльності М.Грушевського його сучасниками. Серед останніх своєю цікавістю приваблює західноукраїнський та еміграційний погляд на обставини життя та діяльності видатного вченого в радянській Україні. Адже М.Грушевський, залишивши еміграцію у часи розгортання гарячих дискусій довкола проблеми місця України з урахуванням нової геополітичної ситуації, на тривалий час став об'єктом досить різкої критики з боку представників різноманітних напрямків українського політикуму у вільному світі. Засуджуючи більшовицьку орієнтацію автора “Історії України-Руси”, західноукраїнські та еміграційні публіцисти змушені були постійно оглядатися на епохальність внеску М.Грушевського до скарбниці національної культури та науки. Все це значно ускладнювало інтерпретацію спадщини видатного вченого, перетворюючи таке чи інше її оцінне сприйняття на важливий фактор не лише суто історіографічних, але й, ширше, – світоглядних та суспільно-політичних дискусій.

Компроміс М.Грушевського з більшовиками та його повернення в радянську Україну були загалом негативно сприйняті представниками різних політичних течій як на еміграції, так і в Західній Україні. Недавній колега вченого по УПСР М.Шаповал відгукнувся на його рееміграцію статтею під промовистою назвою “Політична смерть

М.Грушевського”, тези якої в цілому відбивали бачення цього факту в патріотичному середовищі. В різкому, подекуди вульгарному тоні розкритикувавши суспільно-політичну діяльність ученого, охарактеризувавши її як безідейну та аморфну, М.Шаповал назвав М.Грушевського “політичним трупом”, а всю його наукову діяльність – зневажливо – “папірництвом”¹. Критично до повернення М.Грушевського поставився й В.Винниченко. Він гостро засуджував ученого як “визначного діяча українства” за згоду відмовитися від політичної діяльності, вважаючи, що такий крок піде тільки на користь “панам становища”². Зауважимо, що пізніше письменник перегляне свої оцінки рееміграції видатного історика, назве її жертвним громадським подвигом³. Не менш жорстко на радянофільство М.Грушевського та його рееміграцію відреагував ідеолог українського націоналізму Д.Донцов, розкритикувавши у праці “Націоналізм” “прекраснодушну професорську ідеологію” в стилі ідей М.Драгоманова про українсько-російську федерацію. Вбачаючи у суспільно-політичній практиці М.Грушевського продовження та реалізацію його історіософських ідей, Д.Донцов закинув видатному вченому банальне нерозуміння законів історичної еволюції й дійсних потреб своєї нації⁴. Зауважимо, що й у радянській Україні не всі схвалили компроміс М.Грушевського з більшовицькою владою та його приязні стосунки з деякими радянськими функціонерами у перші роки після повернення⁵.

Попри доволі гостре сприйняття факту повернення М.Грушевського в Україну, а також критику його світоглядно-історіософських орієнтацій, у патріотичному науковому середовищі він незмінно зберігав авторитет найбільш знаного та шанованого українського історика й організатора української науки. В багатьох оглядах українського інтелектуального життя, що з’являлися на сторінках західноєвропейських наукових видань та були написані представниками української еміграції, численні претензії морально-політичного характеру до вченого поступалися місцем визнання його незаперечних заслуг, залишаючись ніби внутрішньою справою. Традиційно наукові заслуги вченого розглядалися у двох площинах – історіографічній (утвердження самотньої схеми українського історичного процесу та створення першого синтезу української історії) та організаційній (розбудова наукових інституцій, фахової періодики, створення наукової школи)⁶.

На другу половину 20-х років припадає пожвавлення критики історичних концепцій М.Грушевського представниками державницького напрямку. В цій критиці, як і в попередній період, історіософські засади праць видатного вченого та його суспільно-політична діяльність нерідко розглядалися як цілісний органічний феномен⁷. При цьому особливо дошкульно дослідникові нагадували виправдання ним політики більшовизму на сторінках часопису “Борітеся-Поборете!”. Як ілюстрацію інтерпретації творчих ідей М.Грушевського представниками державницького напрямку, наведемо принципову дискусію В.Липинського з вихідними положеннями антинорманської теорії М.Грушевського та його баченням генези політичних процесів у східноєвропейському регіоні. Якщо до початку Першої світової війни лідер консервативного руху вважав історичну схему видатного вченого підставою для реконструкції національної історії, то в 20-ті роки його оцінки кардинально змінюються, і він піддає всебічній критиці антинорманізм М.Грушевського та побудовану на цій теорії концепцію генези державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні. Полемізуючи з ученим, В.Липинський зауважив: “Оперта на німецькій національній ідеології, концепція проф. Грушевського, який таким державно і національно творчим українським племенем вважав полянську Русь (цієї концепції придержувався, йдучи за пр[офесором]

Грушевським, і я в часах своєї молодости), не тільки не видержує критики, але на практиці – в ділах політичних і статтях публіцистичних заперечується і самим автором”⁸. Критика В.Липинським антинорманізму М.Грушевського була підтримана іншими adeptами нового напрямку, котрі вбачали в лідерів консервативного руху єдину інтелектуальну потугу, здатну на рівних полемізувати з автором “Історії України-Руси”. Наприклад, у своєму листі до В.Липинського О.Назарук зауважив: “Я також не вірю в правдивість антиваряжської теорії М.Грушевського. Бо чому варяги могли аж у Сицилії й Палестині закладати держави ..., а у нас під боком ні? Але сю теорію М.Груш[евськог]о треба бодай кількома реченнями опрокинути Вам як історикові. Бо вона прийнялася”⁹. У середовищі істориків-державників в середині 20-х років отримала подальший розвиток думка про виключну антикварно-ерудитську цінність праць М.Грушевського, необхідність наново переосмислити зібраний ним велетенський джерельний матеріал. Висловлювалося загальне переконання, що “Грушевський збирач матерялів, не історик”¹⁰, а створення справжньої синтези минулого українського народу (зрозуміло, на підставах державницької історіософії) є справою майбутнього, котру повинен здійснити В.Липинський¹¹.

Прикметно, що саме в дискусії з М.Грушевським відточувалися формулювання головних теоретико-методологічних постулатів нового напрямку. Наприклад, переосмислюючи історичні концепції автора “Історії України-Руси”, В.Липинський пропонує оригінальне бачення принципу історичної об’єктивності, критерієм наукової істини визначаючи результативність суспільно-політичної практики: “А власне що до історичних концепцій, то їх правдивість чи неправдивість в великій мірі стверджується політичною практикою, яка дає добрі результати, коли йде по лінії історичної правди, і результати злі та суперечливі, коли вона побудована на історичній неправді”¹².

Історіографічні здобутки державницького напрямку, акцентовані його представниками елітарно-державницькі моменти української минувшини, що сприймалися сучасниками як нове свіже слово у порівнянні з традиційними темами вітчизняної Клію XIX – початку XX ст., вимагали певного осмислення. Одна із перших спроб такої рефлексії була репрезентована у рецензійній за формою статті Івана Кривецького “Українська історіографія на переломі”. У передмові автор зауважив, що нова історіософія, покладена в основу останніх праць С.Томашівського (“Українська Історія. Нарис. I. Старинні і середні віки”) та В.Липинського (“Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті”), вимагає певного узагальнення з ідеологічно-концептуального погляду на тлі розвитку всієї попередньої вітчизняної історичної думки. Тому мету свого огляду дослідник визначив так: “звернути увагу на нові історичні концепції, які оба згадані автори вводять в українську історіографію, а які основно різняться від історичних концепцій, що панували досі в новочасній українській історіографії”¹³. Для більш яскравого виявлення творчих знахідок істориків-державників І.Кривецький протиставляє їх здобуткам української історіографії XIX – початку XX ст., називаючи останню народницькою, “байдужою до держави”, “а то й різко антидержавною”¹⁴. Знаковою постаттю народницької історіографії автор називає М.Грушевського, рясно цитуючи тези з його публіцистичних праць еміграційної доби, передусім зі статті “Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії”. Як і інші представники консервативного табору, І.Кривецький піддав критиці позитивну оцінку автором “Історії України-Руси” значення “татарських людей” в українській історії, ставлення ним приватного матеріального інтересу вище потреб нації. Такий

антиелітаризм та антидержавництво, на переконання автора, є відмінною рисою всієї нової української історичної думки і в першу чергу В.Антоновича та М.Грушевського. Нову якість інтерпретації українського минулого, стверджує І.Кревецький, запропонували у своїх книгах С.Томашівський та В.Липинський, виокремивши в історичній еволюції три найважливіші чинники: землю, націю та державу. Докладно аналізуючи змістове та концептуальне наповнення їх праць, наводячи найбільш промовисті цитати, оглядач розкриває особливості реконструкції українського історичного процесу з позицій державницької історіософії, протиставляючи її традиційному баченню минулого, викладеному у творах М.Грушевського¹⁵. Саме в створенні історіософської альтернативи народницькій моделі українського минулого й полягає, на переконання І.Кревецького, переломне значення національно-державницької концепції.

Потужним поштовхом для осмислення феномену Михайла Грушевського в усіх аспектах вияву його багатогранного таланту послужило широке святкування 60-ліття його життя та діяльності в 1926 р., на яке відгукнулася українська громадськість й поза межами радянської України. На галицьких теренах українська преса в дні святкувань вийшла з ювілейними статтями, в котрих найбільша увага присвячувалася характеристиці наукового доробку видатного вченого. При цьому особливістю ювілейних публікацій, котрі з'явилися на сторінках західноукраїнської преси, було зрозуміле наголошення на здобутках львівської доби життя та діяльності вченого. В самий день київського святкування "Діло" опублікувало на своїх шпальтах розлогу статтю під промовистою назвою "Всеукраїнське свято". Її автор, Володимир Дорошенко, наголосив, що працювите та жертвне життя М.Грушевського на благо рідного народу перетворило його персональне свято на "радісний день для цілої соборної України". Характеризуючи різнобічну діяльність ювіляра, дослідник зауважив, що його ім'я ще з початку ХХ ст. зробилося синонімом всього українського національно-визвольного руху. Чи не найбільшою мірою цьому прислужилася послідовно пропагована ювіляром у творчості та втілювана в конкретних справах ідея соборності всіх українських земель, що присвічувала цілому його життю. В.Дорошенко підкреслив, що всеукраїнство – "це ідея жива й свідома, яку її носій і визнавець здійснював у практичній, живій житті з незломною волею, енергійно й послідовно"¹⁶. Далі автор коротко зупинився на характеристиці кожного періоду творчої біографії ювіляра, докладніше зосередившись на галицькій добі. Він змалював передусім епохальність науково-організаційної діяльності М.Грушевського у Львові, як на терені НТШ, так і в університеті. Розгорнута видатним істориком науково-дослідна та видавнича робота, формування наукової школи з числа здібної української молоді університету дали йому підстави писати про М.Грушевського як про творця української науки в Галичині. Та найбільшим досягненням львівського періоду автор слушно називає працю ювіляра над "Історією України-Руси", відзначаючи її важливе національне, наукове та виховне значення. В.Дорошенко коротко охарактеризував також різноманітні аспекти просвітньої та суспільно-політичної діяльності видатного вченого в Галичині. Все це уможливило йому стверджувати співмірність ролі М.Грушевського у розвитку галицького українства зі значенням діяльності М.Драгоманова. У цьому аспекті автор нарисом образно називає ювіляра "Михайло Галицький 2-й". Далі В.Дорошенко стисло-аналітично характеризує головні здобутки наступних періодів життя видатного вченого, звертаючи увагу читача на соборницькій домінанті всієї його діяльності. Завершується нарис словами вдячності М.Грушевському за його жертвну працю від усієї західноукраїнської спільноти, висловлюється переконання в тому, що саме цей

заслужений діяч на полі україністики повинен очолити найавторитетнішу українську наукову інституцію – Академію наук.

Відгукнулася на ювілей М.Грушевського розлогою статтею й львівська “Рада”. Її автор Андрій Жук стисло, та, разом із тим, дуже влучно змалював головні віхи працьовитого життя та самовідданої праці ювіляра. Завдячуючи природним талантам та прихильним життєвим обставинам, що уможливили їх реалізацію на сприятливому галицькому ґрунті, М.Грушевський зміг значною мірою реалізувати свої наукові та громадсько-політичні плани, перетворивши українство в потужне явище європейського культурного та політичного життя на початку ХХ ст. Плідна наукова праця ювіляра, стверджувалося в нарисі, дала українцям їх першу повну історію, що відкрила очі західному світу на існування одного з найбільших слов’янських народів. А продумана популяризаторська робота в широких українських масах спричинила значне зростання національної самосвідомості, що яскраво виявилось в роки революції. Не менш епохальною для українства була суспільно-політична діяльність М.Грушевського, вінцем котрої стало обрання його головою відновленої української держави. Ця самовіддана та безкорислива праця вченого на благо поділеного кордонами народу ще за львівських часів зробила його “знаменем демократичного українства”¹⁷. Тому ювілей М.Грушевського, наголошував автор, є загальнонаціональним святом, – не тільки культурним, а й політичним, – бо його культурна праця значною мірою спричинилася до політичного відродження нашого народу. Цікаво, що, попри виразне захоплення постаттю ювіляра, в статті опосередковано прозвучала критика проросійської орієнтації М.Грушевського. Остання, як зазначалося, була властива значній частині української інтелігенції на початку ХХ ст., що плекала ілюзії стосовно російської демократії. У підсумку статті, побажавши ювілярові довгих і плідних років праці на користь рідної землі, автор зазначив: “Шістдесят літ життя і сорок літ безперестанної, кольосальної праці, яку ми перейшли тільки згрубша. Ця праця відбувалася по обидва боки історичної прірви, що розеднює наш нарід. Є ця праця символом і заповідю єдності нашого народу”¹⁸.

На ювілей М.Грушевського широко відгукнулися також численні просвітні, суспільно-політичні та наукові часописи, що виходили в Галичині. На своїх сторінках, поряд із загальними оцінками життєвого та творчого шляху видатного вченого, вони, відповідно до власної тематичної специфіки, акцентували увагу на тих чи інших аспектах його діяльності. Так, львівський педагогічний журнал “Народня Просвіта” зосередився на культурно-просвітній та науково-популяризаторській праці М.Грушевського, переважно, львівської доби¹⁹. На полі вищого шкільництва, стверджувалося в нарисі, вчений зосередив увагу на двох головних справах. Перша полягала у вихованні цілої плеяди українських істориків з числа студентів Львівського університету, що утворили його львівську школу та спричинилися до бурхливого розвитку вітчизняної історичної науки. Друга стосувалася енергійної роботи, спрямованої на заснування українського університету у Львові; у цій справі, як зазначалося, вчений був “головним промотором”. Тут також було згадано про ініціативи М.Грушевського щодо заснування стипендій українським студентам, збирання за його активної участі коштів на побудову Академічного дому, спробу об’єднати студентство всіх українських земель шляхом проведення літніх наукових курсів у Галичині. Не меншими, стверджує автор, були заслуги вченого в організації середнього та нижчого шкільництва – було згадано про практичний внесок М.Грушевського у розбудову приватних навчальних закладів, відзначено заснування ним педагогічних часописів і товариств, активну публіцистичну діяльність по обороні української школи перед польською адміністрацією краю.

Врешті, найбільш значущою для суспільства було названо науково-популяризаторську працю ювіляра, спрямовану на донесення історичної правди про свій народ до всіх його представників. Визнанням заслуг видатного вченого на полі української культури та освіти з боку львівської “Просвіти” стало іменування його почесним членом цієї інституції. Значною мірою завдяки самовідданій праці М.Грушевського, підсумовується в статті, український народ зберіг своє національне “Я”.

Серед галицьких часописів найбільш ґрунтовного висвітлення діяльність ювіляра на полі науки знайшла на сторінках “Літературно-наукового вістника”. Автором ювілейного нарису виступив один з найбільш талановитих львівських учнів М.Грушевського Мирон Кордуба. Поставивши перед собою непросте завдання узагальнити історіографічну творчість учителя, дослідник наголосив на важливості історичних знань для національного самоусвідомлення всіх культурних народів, передусім таких, як українці, – позбавлених власної державності. У цьому плані, на його думку, твори М.Грушевського посідають особливе місце в історії вітчизняної культури, виконуючи важливу національно-будительську функцію. “Щойно сам кінець ХІХ-го в., – стверджує М.Кордуба, – дав нам загально-національного історіографа в повнім, можна сміливо сказати, ідеальнім значінню цього слова, дав нам М.С.Грушевського”²⁰. Головну працю свого вчителя дослідник характеризує як новаторську, що вперше дає цілісний та всебічний образ минулого рідного народу. Виявляючи провідні риси “Історії України-Руси”, М.Кордуба у першу чергу називає оригінальність, яка полягає в самостійності розробки автором більшості наукових проблем на підставі уперше введеного ним до наукового обігу джерельного матеріалу. Загалом, творча особистість учителя постає для дослідника як унікальне поєднання талантів історика-аналітика та синтетика. Іншою відмінною рисою “Історії України-Руси” для М.Кордуби є самобутність покладеної в її основу концепції, що запроваджувала в науку цілком нове моделювання східноєвропейського минулого. Безперечною перевагою головної праці ювіляра автор нарису називає її критичність та об’єктивність, теоретичний плюралізм у визначенні рушіїв історичної еволюції. З огляду на це, праця М.Грушевського постає водночас класичним і надзвичайно модерним твором, що “стоїть на висоті свого завдання”. Ілюструючи суспільну запотребованість наукових праць ученого, М.Кордуба пише про їх переклади іншими мовами, передусім російською, відзначає комерційний успіх багатьох науково-популярних видавничих проєктів. Не менш піонерськими для української історіографії, на думку дослідника, є праці М.Грушевського з царини всесвітньої історії. Написані для широкого читача, стверджує автор нарису, вони містять оригінальний погляд на історію людства, інтегруючи український історичний матеріал до всесвітньо-історичного процесу. Особливістю статті М.Кордуби є його прискіплива увага до історико-літературних праць свого вчителя. Характеризуючи зміст, концепцію та методологічні засади “Історії української літератури”, він справедливо зауважив, що до феноменів духовного життя українського народу, втіленого в слові, автор підходить передусім як історик-соціолог. Новаторський характер для української науки, стверджує М.Кордуба, має також соціологічна студія М.Грушевського над початками людського суспільства. І хоча в ній відсутнє обґрунтування оригінальної соціологічної теорії, “багатий матеріал та досвід, зібрані з власних історичних студій і величезна очитаність дають авторові спромогу подавати дуже влучні і цінні вказівки для майбутніх дослідників-спеціалістів”²¹. Підсумовуючи свої роздуми, М.Кордуба вкотре підкреслив епохальність наукової творчості ювіляра для поступу української науки. Помітно ідеалізуючи образ учителя, він зауважив, “що зі всіх історичних робіт,

які в останніх десятиліттях появилися на українській мові, добра половина походить з-під пера лише одного ученого, акад. Михайла Грушевського”.

Змістовним відголосом ювілей М.Грушевського відбився й на сторінках української емігрантської періодики, давши імпульс для осмислення його життєвого та творчого шляху. Це осмислення відбувалося на тлі ідеологічних дискусій в середовищі української еміграції, відбиваючи у висловлених оцінках світоглядні та політичні переконання представників тієї чи іншої течії. Тут яскравим прикладом служить публіцистика української еміграції в Парижі. Так, радянофільські за спрямуванням “Українські вісти”, що їх видавав Ілько Борщак, відгукнулися на свято видатного вченого ювілейною статтею головного редактора. В ній автор коротко змалював головні віхи творчого шляху та суспільно-політичної діяльності ювіляра, підкресливши особливу вагомість для українства досягнень львівської доби його життя. Найвагомим творчим здобутком ювіляра І.Борщак справедливо назвав створення ним “Історії України-Руси”, що стала солідним підґрунтям всього українознавства перших десятиліть ХХ ст. Не менш важливою автор назвав науково-популярну працю видатного вченого, котра мала надзвичайний виховний вплив на українські маси. Торкнувся І.Борщак і світоглядних засад усієї діяльності ювіляра, процитувавши вислів останнього з публіцистики еміграційного часу про безумовне визнання “інтересу трудового народу” головним критерієм історичної еволюції. Тим самим автор ніби підвів читача до розуміння природності повернення видатного вченого в радянську Україну, хоча про саму рееміграцію й не було згадано. Епохальність та різнобічність діяльності М.Грушевського на терені українства, наголошує автор, надає його святу всеукраїнського звучання: “Бо діяльність шановного ювілянта це – ціла доба і доба незвичайна в історії національно-культурного відродження України”²². В наступних числах “Українські вісти” продовжували друкувати розвідки, в яких висвітлювалися різноманітні аспекти творчих пошуків М.Грушевського. Надзвичайно цікавою за проблематикою, наприклад, була стаття Івана Модзалевського про внесок видатного вченого у студіювання та відродження української графіки²³.

Зовсім інші оцінки діяльності М.Грушевського в контексті його ювілею прозвучали зі сторінок петлюрівського “Тризуба”. Певне уявлення про зміст цих публікацій дають вже їхні назви – “Замість привітання на ювілей” і “Рабська психіка”. Автори, оминувши мовчанкою здобутки вченого на полі наукового українознавства, зосередилися на критиці суспільно-політичної діяльності М.Грушевського, особливо дошкульно закидаючи йому порозуміння з більшовиками та повернення в радянську Україну. Київському святкуванню протиставлялося проведення у той же час Празького наукового з’їзду, котре було представлено як дійсне торжество української науки. Змальовуючи перебіг київського святкування, акцентувалася присутність на ньому радянських функціонерів; карикатурно зображувалася поведінка літнього ювіляра, котрий ніби був змушений вислуховувати повчання та нарікання з боку зарозумілих представників влади. Долю вченого представляли як типову для всієї соціал-демократичної інтелігенції, котра перебуває в полоні проросійських ілюзій. З огляду на це, й оцінки київського свята були відверто негативними: “І ювілей Грушевського трудно назвати святом професора і академіка чи святом укр[аїнської] науки; це найдраматичніша в нашій історії демонстрація психіки української, яка навіть на вершинах наукових досягнень не очистилася від рабського тавра, що глибоко й надовго в’їлося в нашу душу...”²⁴. Необ’єктивність і надмірну заангажованість цих оцінок критично відзначили

на своїх сторінках “Українські вісти”, протиставивши їм відгуки на ювілей М.Грушевського в українській та європейській пресі²⁵.

Як про особисту трагедію М.Грушевського, про святкування його ювілею в загарбаній більшовиками Україні, з котрими сам ювіляр як голова Центральної Ради не так давно вів запеклу боротьбу, писала й празька еміграційна періодика. Повернення вченого на Україну було охарактеризоване як зрада не лише всієї його попередньої громадсько-політичної діяльності як духовного лідера свого народу (яким, як зазначалося, М.Грушевський був на початку ХХ ст.), але й праці наукової, в якій всебічно утверджувалася ідея державної самостійності. Становище вченого в радянській Україні було образно представлено як нелюдські моральні тортури у більшовицькому пеклі, на які М.Грушевський добровільно себе прирік за примарну можливість культурної праці. Найбільш обурливо було сприйнято характер виступу на київському святі П.Любченка, за іронічним висловом В.Винниченка, – “хлоп’яти в жовтих чобітках” часів Центральної Ради, в якому радянський функціонер набрався нахабства повчати заслуженого діяча українства: “От до чого дожився сивий професор! В день 40 літнього ювілею праці шмаркля повчає його на яких саме засадах він повинен провадити наукову роботу. Чи воно, хоч в стані перерахувати те, що професор написав?”²⁶.

Святкування ювілею М.Грушевського яскраво продемонструвало його високий авторитет в національно-культурних і наукових колах, ставши дійсним святом українства. Все це, поряд із достойною, гідною поваги поведінкою вченого при підготовці до святкувань і під час самих торжеств, коли не було висловлено жодного очікуваного владою славослів’я на її адресу, значною мірою зменшило попередню критичність у ставленні до нього з боку представників західноукраїнської й еміграційної інтелігенції. Вся вільна українська публіцистика надалі пильно стежила за життям видатного вченого в радянській Україні, докладно знайомлячи читача з обставинами та здобутками його діяльності²⁷. Загалом, на сторінках західноукраїнських та еміграційних видань співчутливо писалося про непросте становище київського академіка в радянській державі, з обуренням відзначалися факти повсюдного цькування дослідника та співробітників його наукових установ у партійній пресі. До критики суспільно-політичної публіцистики М.Грушевського, передусім пробільшовицької риторики його праць еміграційної доби, у цей час дедалі більше домішувалися нотки гіркоти за те, що один із найбільш заслужених діячів українства зазнає щораз більшої наруги від “окупантського режиму”²⁸. Поступово трансформувалася й модель інтерпретації повернення М.Грушевського в радянську Україну – одностайне засудження цього кроку, сприйняття його як зради національних цінностей поступалося усвідомленню жертвності громадського подвигу видатного вченого задля культурного відродження свого народу.

У цей час подальшого розвитку в західноукраїнській та еміграційній публіцистиці набула також традиція протиставлення наукової та політичної складової діяльності М.Грушевського, фактично, була поглиблена та набула поширення антиномія “видатний історик – недалекоглядний політик”. Загальноприйнятим для патріотичної публіцистики стало твердження, що М.Грушевський “користується такою виключно доброю славою ученого та публіциста і такою виключною, хоч і лихою, славою політичного діяча”²⁹. Наприклад, один із оглядачів тогочасного українського культурного життя підкреслював: “Високо оцінюючи наукові заслуги Мих. Грушевського, ми розуміється зовсім не торкаємося тут його політичної діяльності та його авантюристичких політичних кроків, які цілковито не гармонують з його величною науковою працею...”³⁰.

Посиленню уваги до суспільно-політичної спадщини М.Грушевського у цей час сприяло відзначення десятиліття постановня Української Центральної Ради. В численних публікаціях, котрі з'являлися з нагоди цієї події на сторінках західноукраїнської та еміграційної періодики, писалося про вагомість внеску голови парламенту у відродження української держави, в той же час не замовчувалися й численні прорахунки та грубі помилки у внутрішній та зовнішній політиці перших українських урядів³¹. М.Грушевському надалі закидали його соціалістичні симпатії, загравання з більшовиками, котре, врешті, призвело до реєміграції³².

В останній третині 20-х – на початку 30-х років наукова спадщина М.Грушевського в очах українських інтелектуалів по інший бік радянського кордону сприймалася як класика українознавства, символізуючи найвидатніші досягнення вітчизняної історіографії кінця XIX – початку XX ст., її тісну пов'язаність з національно-визвольною боротьбою. В історіографічній передмові до “Нарису історії України” Д.Дорошенко, наприклад, зауважив: “Колосальна й дуже цінна з чисто-наукового погляду праця Грушевського була останнім словом і завершенням довгого періоду в розвитку української історичної думки, опертої на презумпції практичного служення історичної науки громадським ідеалам свого часу. Українська історична наука в особі Грушевського вірно виконала цю службу”³³. В подібному оцінному ключі про наукові пошуки автора “Історії України-Руси” писав також професор Варшавського університету В.Заїкин в огляді тогочасної української історичної літератури. Називаючи М.Грушевського “найвидатнішим представником народницького напрямку”, він віддав належне епохальності внеску вченого в розробку історичної, літературознавчої та соціологічної проблематики. Не менш важливою, на думку автора, була й науково-організаційна праця вченого, що найбільш плідною виявилася на галицьких теренах. Коротко аналізуючи творчий доробок київського академіка, він солідаризується з оцінками О.Брікнера, підкреслюючи першорядну роль “Історії України-Руси” у вітчизняній історіографії. Вагомими для поступу українознавства, на думку В.Заїкина, є також студії М.Грушевського над історією української літератури та первісним суспільством. Значно критичніше автор розвідки поставився до виданих на еміграції науково-популярних творів вченого, в яких “М.Грушевський не залишився на рівні наукової об'єктивності і подав досить тенденційний, а навіть фактично не зовсім вірний виклад подій найновішого часу”³⁴. Та, загалом, у статті проводилася думка про непроминальність для української науки та культури творчої спадщини видатного українця.

Разом із тим, в оцінках доробку дослідника все частіше підкреслювалося, що його історичні концепції, складаючи славу минулої доби вітчизняної історіографії, вже не відповідають завданням поступу національної культури не тільки під оглядом науковим, але й громадським. При аналізі творчої спадщини М.Грушевського надалі акцентувалися його народницькі симпатії, поглиблювалося протиставлення теоретико-методологічних настанов дослідника новій, як уважалося, більш прогресивній та актуальній, з огляду на становище української нації в 20-30-х роках, державницькій історіософії³⁵. Наприклад, характеризуючи історичні погляди В.Липинського, К.Чехович протиставляє їх концепціям “істориків типу Грушевського, які бють поклони перед “стражданням мас”, стаючи навіть оборонцями “татарських людей” ...”³⁶. Конфронтуючи історичний світогляд В.Липинського та представників української народницької історіографії, автор реконструює головні засади державницької історіософії. Розглядаючи критику М.Грушевським державницької концепції української революції середини XVII ст., зокрема, закиди автора “Історії України-Руси” його опонентові щодо привнесення

в науку замість “неприкрашеної правди” політичної ідеології, К.Чехович відзначає не меншу заідеологізованість козакознавчих праць самого академіка. Дослідник зауважує: “Але Грушевський не бачить, що та “неприкрашена правда” у нього самого дістала сильну закрутку його власної ідеології соціалізму і колективізму та його власного легковаження національно-державницьких зусиль провідної верстви української нації”³⁷. Загалом же у статті проводилася думка про ідейну та теоретико-методологічну застарілість спадщини представників народницького напрямку, наголошувалося на виключно ерудиційній вартості їх праць. Подібний погляд на наукову спадщину автора “Історії України-Руси” подибуємо не лише в студіях історіографічного характеру, але й у приватному листуванні провідних українських діячів. Так, в одному з листів до В.Липинського О.Назарук емоційно зазначає: “...Ваша праця увіллє скрізь душу в молодь, котра досі не мала історії (М.Грушевський в історії літератури страшні речі повиписував, а що до історії, напр. лає старого літописця за те, що той записав, що воевода якийсь прийшов на відсіч Києву, щоби спасти Династію, а про харч для “бідного народу” ні чичирк той воевода не згадав! ... Чудове! [...]). І чого можна було вчити чогось молодь, коли навіть історії нема! Ну, нема. Все хлам демагогічний! Повно суперечности! А головно демагогія”³⁸. Відзначимо, що в досліджуваній період найбільш прихильним в українському інтелектуальному середовищі за межами радянських земель було сприйняття літературознавчих, соціологічних та історико-релігійних студій М.Грушевського, створених, як відзначалося, з урахуванням нових тенденцій у світовій науці³⁹.

Усвідомлена істориками державницького напрямку необхідність переоцінки здобутків української історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст. загалом та спадщини її найвидатнішого представника, зокрема викликала полеміку з головними пунктами народницької концепції. Так, гучною наприкінці 20-х – на початку 30-х років у середовищі східноєвропейських дослідників була дискусія довкола генези державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні. Тогочасні українські історики, втім, і учні М.Грушевського, піддали критиці аргументи його антинорманської теорії, висловившись за слушність доказів норманістів⁴⁰. Так, найвидатніший представник Львівської історичної школи С.Томашівський, назвавши концепцію вчителя “першою ґрунтовно та науково сформульованою українською теорією початків Русі”, протиставив їй більш слушні, на його переконання, висновки норманістів⁴¹.

Справжній сплеск зацікавлення до творчості М.Грушевського в середовищі українських інтелектуалів у Галичині та на еміграції викликало продовження вченим праці над “Історією України-Руси”. Свідченням цього було уважне обговорення першої частини дев’ятого тому, що побачила світ у 1928 р. Рецензією на нову книгу М.Грушевського відгукнулися львівські “Нові шляхи”. У вступі до свого критичного відзиву автор, що заховався за криптонімом М.З., стисло нагадав читачам хронологію появи останніх томів великої праці історика, фактично, переповівши відповідне місце передмови до дев’ятого тому, де затримка в продовженні видання пояснювалась низкою об’єктивних причин. Рясно цитуючи тези М.Грушевського, рецензент звертає увагу читача на авторське бачення пріоритетів у вивченні Хмельниччини. Сама книга, пише оглядач, є, фактично, старанно зібраним і систематизованим джерельним матеріалом, що містить “дуже докладну прагматичну історію подій Хмельниччини”⁴². Такий дослідницький підхід, завважається в рецензії, має як переваги, так і недоліки. Перші полягають у критичній перевірці величезного за обсягом джерельного матеріалу, “з якого будуть черпати дальші дослідники українського історичного процесу”. Необ-

хідність такої джерельної систематизації, переконаний рецензент, відчувалася також з огляду на конечність кардинального перегляду романтичних концепцій Хмельниччини М.Костомарова та П.Куліша. Головний недолік праці постає продовженням її переваг та полягає у важкості сприйняття тексту непідготовленим читачем, котрий знайде більше аналітичної інформації, ніж синтетичних висновків. Наступний півтом, висловлює сподівання оглядач, повинен містити більше авторських висновків, а тому бути цікавішим звичайному читачеві.

Одразу цілий дев'ятий том на сторінках "Літературно-наукового вістника" про-рецензував Симон Наріжний, відзначивши, що дві його частини "серед публікацій повоєнного часу [...] уявляють собою найвидатніше явище на полі української історіографії, і своїм значінням і вложеною в них працею"⁴³. Пояснюючи колізії з затримкою появи чергових томів великої історії, оглядач провів історичні паралелі зі змальованими у праці подіями Хмельниччини та добою Визвольних змагань, не оминувши нагоди зауважити причетність голови Центральної Ради до їх поразки: "Якщо не було би війни й революції, М.Грушевський закінчив би вже історію України XVII в., таку багату на історичні події й особи й таку нелегку для наукового досліду і не мав би нещасливої можливості виявити себе в політичному життю таким, яким ми його знаємо з 1917 року..."⁴⁴. Характеризуючи змістове наповнення та структуру тому, С.Наріжний відзначає його особливості. Незадовільний стан вивченості доби Хмельницького, відсутність монографічних студій над окремими важливими її проблемами, змусили М.Грушевського практично самотужки взятися за нелегке завдання збору великої кількості різномірного джерельного матеріалу та їх одночасну систематизацію й інтерпретацію. Це некорисно відбилося на структурі праці, в якій великий обсяг займає цитування джерел і зовсім небагато міститься авторських оцінок тогочасних подій. Ця ж обставина змусила вченого в своїй реконструкції надати перевагу політичній та дипломатичній історії Хмельниччини, лише окресливши значне коло завдань для наступних поколінь дослідників. Безсумнівний поступ рецензент відзначає у мовностилістичному оформленні цілої праці, наголошуючи, що "мова в останніх томах місцями виявляє справді мистецькі прикмети". Характеризуючи розділи тому, кожен з яких, за словами критика, є самостійним монографічним дослідженням, він підкреслює значну цікавість останньої частини книги, де містяться авторські рефлексії над Хмельниччиною. І хоча висновки видатного вченого, зібрані в цьому розділі, вважає рецензент, "і викликають поважні заперечення, але представляють ширший інтерес..."⁴⁵. Відштовхуючись від інтерпретацій М.Грушевського та полемізуючи з ними, переконаний С.Наріжний, українська історіографія повинна продовжувати вивчення подій другої половини XVII ст.

Відгукнувся на дев'ятий том "Історії України-Руси" знаний дослідник козаччини та львівський учень М.Грушевського Василь Герасимчук. У своїй недрукованій за життя рецензії він продовжив розпочате раніше осмислення наукової спадщини вчителя. Передусім оглядач відзначив "загальнонародне значіння" нової книги київського академіка про добу Хмельниччини – її важливий суспільний резонанс, адже вона була гостро необхідна для зіставлення двох розділених століттями героїчних спроб українського народу здобути незалежність. Не менш важливою для В.Герасимчука є й наукова цінність дев'ятого тому, в котрому узагальнено унікальний джерельний та історіографічний матеріал, що врешті, дозволив відкинути численні міфологічні нашарування, переглянути усталені романтичні погляди й аргументовано полемізувати з російськими і польськими дослідниками. Самостійне наукове значення, вважає

рецензент, має також науковий апарат праці, в якому узагальнено розлогу бібліографію предмета. “Збудована з таким накладом енергії й оперта на численним новим матеріалі “Історія...” М.Грушевського, – підкреслює його учень, – являється через це найвсестороннішим виразом революційної доби XVII ст. і найосновнішим її оформленням”⁴⁶. Уміщення в книзі значної кількості джерельного матеріалу є в очах В.Герасимчука безсумнівною перевагою, оскільки дозволяє читачеві скласти власну думку та відчутти колорит самої епохи. Симпатичною для рецензента є й методологічна сторона праці, оскільки М.Грушевському вдалося зрівноважити в ній індивідуальний та колективний чинники революції, а також відобразити вплив на події широкого спектру релігійних, національних та соціально-економічних факторів. Сторінки ж тому, присвячені критичній характеристиці козацької старшини та, особливо, самого гетьмана, В.Герасимчук називає найкращими у праці. Привабливим для оглядача є й літературне оформлення книги. Чи не найбільшою заслугою дев’ятого тому рецензент вважає проникливий системний аналіз феномену Хмельниччини, з якого М.Грушевський зробив висновок про внутрішню спадкоємність цієї доби з наступними часами Руїни. Насамкінець В.Герасимчук торкнувся радянської критики дев’ятого тому, вказавши на абсурдність висловлених М.Грушевському зауважень. “Мимохіть насувається питання, – зазначає він, – чи під позором страху про пролетарську справу не вилазить зле укритий давний чорний воюючий націоналізм імперіялістичної марки?”⁴⁷. Як зазначають сучасні дослідники, критична оцінка В.Герасимчуком праці його вчителя є надзвичайно цікавою не тільки з історіографічного, але й з наукового погляду, оскільки львівський козакознавець дотепер залишається ледь не єдиним, хто в українській історіографії цілковито сприйняв думки М.Грушевського про політичну діяльність і особистість Богдана Хмельницького⁴⁸.

Надзвичайно високо українськими оглядачами за межами радянської України було охарактеризовано науково-організаційну та видавничу діяльність М.Грушевського, розгорнуту у ВУАН. Зазначалося, що в умовах зростаючого ідеологічного та політичного тиску, з надзвичайно скромним фінансуванням М.Грушевський зміг розгорнути українські наукові установи в Києві як історичного, так і соціологічного профілю, що дали надзвичайно багаті і цінні наукові здобутки⁴⁹. З особливим обуренням на сторінках вільної української періодики було сприйнято грубе руйнування наукових установ М.Грушевського на початку 30-х років⁵⁰.

Поштовхом для ретроспективного звернення до науково-організаційної діяльності М.Грушевського стало відзначення на західноукраїнських землях п’ятдесятип’ятиліття Наукового Товариства імені Шевченка. На сторінках численних ювілейних публікацій було віддано справедливу шану одному з найвидатніших його керівників, котрий, за загальним визнанням слов’янського світу, перетворив цю первісно скромну в дослідницькому плані установу на некороновану Академію наук. Відзначаючи всебічний внесок голови НТШ у розбудову його структури та численних видавництв, стверджувалося, “що Мих[айло] Серг[ійович] Грушевський був не тільки знаменитим організатором наукового життя, але й незрівнаним адміністратором і будівничим матеріального розвитку Товариства”⁵¹. У виданому до цього ювілею томі “Записок НТШ” містилася цікава розвідка М.Возняка, котра на підставі широкого кола джерел, передусім розлогої кореспонденції провідних діячів українського руху, висвітлювала малознані аспекти співпраці М.Грушевського з Товариством та його друкованим органом на початку 90-х років⁵².

Зі значною симпатією на сторінках західноукраїнських та еміграційних часописів було сприйнято появу виданої у Харкові збірки художніх творів ученого “Під зорями”. Оглядачі відзначали поєднання в особі М.Грушевського талантів дослідника та оповідача. Завдяки цьому, наголошувалося в літературній критиці, низка історичних сюжетів, покладених в основу його оповідань, попри певну важкість стилю, отримала цікаву художню інтерпретацію, сприяючи популяризації українського минулого в широких читацьких колах⁵³.

Незважаючи на те, що М.Грушевський перестав бути дієвою фігурою українського еміграційного інтелектуального та суспільно-політичного життя після повернення в Україну, він і надалі, як про це промовисто свідчить наведений вище матеріал, залишався однією з центральних постатей патріотичної публіцистики за межами радянської держави. Поряд із зрозумілою увагою до культурно-наукової праці лідера новітнього українознавства, його недавня роль активного політичного гравця, котрий визначав орієнтації значної частини української інтелігенції на вигнанні, змушували тримати в полі зору обставини життя та діяльності вченого в СРСР. І якщо в оцінках наукової спадщини М.Грушевського українська наукова література та публіцистика поза радянською Україною була практично одностайно прихильною, то значно складніше виглядали справи зі сприйняттям історіософських поглядів ученого, котрі, як слушно підкреслювалося, визначали вектор його громадсько-політичної діяльності. Тут можемо спостерігати надзвичайно широкий – від глорифікації до негативізму – спектр оцінок, котрий був озвучений представниками вільної української інтелігенції. В цих оцінках, попри суто партійні розходження, яскраво відбилися проблеми пошуку українськими інтелектуалами місця України у новому динамічному світі 20-х – 30-х років. Загалом же гострота полеміки довкола ідей М.Грушевського, накопичена західноукраїнською та еміграційною літературою міжвоєнного періоду поважна база роздумів над його спадщиною, попри короткочасний публіцистичний ефект, мала також значно триваліші історіографічні наслідки, оскільки уможливила поступове становлення грушевськознавчих студій практично одразу після смерті Великого Українця – в другій половині 30-х років.

¹ Шаповал М. Політична смерть М.Грушевського // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 58-59.

² Винниченко В. Щоденник. – Т. 2. – С. 103.

³ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 49.

⁴ Донцов Д. Націоналізм // Донцов Дмитро. Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів, 2001. – С. 247, 256-257, 285, 289 та ін. Уперше з'явилась друком у 1926 р.

⁵ Див. напр.: Могилянський Мих. Вбивство // Червоний шлях. – 1926. – № 1. – С. 53-55.

⁶ Smal Stocky R. The centers of Ukrainian learning // The Slavonic review. – London, 1923-24. – Volume Two. – P. 558-566; Doroshenko D. Ukrainian historiography since 1914 // The Slavonic review. – London, 1924-25. – Volume Three. – P. 233-239.

⁷ Див. напр.: Листування В. Липинського / Редактори Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 429-430, 814.

⁸ Липинський В. Релігія і церква в історії України (Передрук статей з Америки). – Філадельфія, 1925. – С. 58.

⁹ Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського / Липинський В. Архів. – Т. 7. – Філадельфія, 1976. – С. 56-57.

- ¹⁰ Там само. – С. 98.
- ¹¹ Там само. – С. 121.
- ¹² Липинський В. Релігія і церква в історії України (Передрук статей з Америки). – Філадельфія, 1925. – С. 58.
- ¹³ Кривецький І. Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. – Львів, 1924. – Т. 134-135. – С. 181.
- ¹⁴ Там само. – С. 162.
- ¹⁵ Там само. – С. 170, 172, 180.
- ¹⁶ Дорошенко В. Всеукраїнське свято (Ювілей акад. М.Грушевського) // Діло. – 1926. – Ч. 218. – С. 2.
- ¹⁷ А.Б. (Жук А.). Михайло Грушевський. З приводу 60-ліття уродин і 40-літнього ювілею наукової і громадянської діяльності // Рада. – 1926. – Ч. 71 (91). – С. 1.
- ¹⁸ Там само. – С. 2.
- ¹⁹ Дорошенко Вол. Михайло Грушевський // Народня Просвіта. – Львів, 1926. – Ч. 5-8. – С. 121-123.
- ²⁰ Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик (з нагоди ювілею) // ЛНВ. – 1926. – Т. 91. – С. 347-348.
- ²¹ Там само. – С. 356.
- ²² І.Б. (Борщак І.) Михайло Сергієвич Грушевський (1866-1926) // Українські вісти. – Париж, 1926. – № . 11. – С. 1.
- ²³ Мозалевський Іван. Ідеолог відродження Української графіки. Академик проф. Мих. Грушевський // Українські вісти. – Париж, 1926. – № . 11. – С. 3.
- ²⁴ Роман В. Рабська психика // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 50. – С. 12. Див. також: Бережний В. Глас вопіючого... // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 47. – С. 8-14; Чикал-бей. Замість привітання на ювілей (Фельетон) // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 48. – С. 8-9.
- ²⁵ Замість відповіді “Тризубові” на його “привітання” М.Грушевському // Українські вісти. – Париж, 1926. – № . 12. – С. 3.
- ²⁶ Н.Г. На сковороді // Нова Україна. – Прага, 1926. – Жовтень. – С. 70-71.
- ²⁷ Dorošenko D. Ukrajinská akademie nauk v Kujevé // Slovanský Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 482-485; Хроніка // Тризуб. – Париж, 1929. – Число 26 (182). – С. 21.
- ²⁸ Див. напр.: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / Липинський В. Архів. – Т. 6. – Філадельфія, Пеннсільванія, 1973. – С. 328; Онацький Є. Три постаті – три символи // Самостійна думка. – Чернівці, 1932. – Число 6-7. – С. 1-4; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Варшава, 1932. – Том I (до половини XVII століття). – С. 14.
- ²⁹ Давній. Літературні спостереження // Тризуб. – Париж, 1930. – Число 13 (221). – С. 2.
- ³⁰ Заїкін В. Сучасна українська історична література // Українська нива. – Варшава, 1926. – Ч. 3-4. – С. 3.
- ³¹ Див. напр.: Д.Д. (Донцов Д.) Дві революції // ЛНВ. – 1926. – Т. ХСІІ. – С. 360-375; Дорошенко Д. Гетманство 1918 года на Украине (По личным воспоминаниям и документам) // Голос минувшого на чужой стороне. – Париж, 1927. – № 5. – С. 133-164; Садовський В. Центральна Рада та її роля в відновленні української державности // Тризуб. – Париж, 1927. – Число 16 (74). – С. 7-12; Шапля В. Великі роковини // Там само. – С. 16-19; Завадський В. Національно-персональна автономія // ЛНВ. – 1928. – Т. ХCV. – С. 159-165.
- ³² Д.Д. (Донцов Д.) Консолідація москвофільства // ЛНВ. – 1926. – Т. ХСІ. – С. 272-280; Д.Г. Політика “чесности з собою” // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 53. – С. 4.
- ³³ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Варшава, 1932. – Том I (до половини XVII століття). – С. 13.

³⁴ Заїкін В. Сучасна українська історична література // Українська нива. – Варшава, 1926. – Ч. 3-4. – С. 3.

³⁵ Див. напр.: Україна на переломі XVII-XVIII вв. Інавгураційний виклад проф. Вячеслава Заїкіна в Східнім Інституті // Українська нива. – Варшава, 1927. – Ч. 12 (17). – С. 3; ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1582 (Реферат С.Левицького. Die historisch-wissenschaftliche Tätigkeit M.S.Hrusevskys in den Jahren 1914-1930 und die Wandlungen seiner Ansichten über den Ablauf des ukrainischen Geschichtsprozesses. Берлін, 6.4.1930). – Арк. 1-19; Dorošenko Dum. Vjačeslav Lypyns'kuj (1882-1931). Náčrtok z novější ukrajinské historiografie // Časopis národního musea. – Praha, 1932. – Ročník CVI. – S. 16-18.

³⁶ Чехович К. Вячеслав Липинський як історик // ЛНВ. – 1931. – Т. CVII. – С. 904.

³⁷ Там само. – С. 908.

³⁸ Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського / Липинський В. Архів. – Т. 7. – Філадельфія, 1976. – С. 413.

³⁹ Mirčuk J.: Mychajlo Hruševs'kij: "Z istorji religijnoji dumky na Ukrajinі". Lemberg, S 160, 1925 // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin, 1929. – Band II. – S. 192-193; Білецький Л. Іван Котляревський у світлі студій за останніх 30 років // Slavia. – Ročník IX. – Praha, 1930-1931. – S. 418-419; Дроздовский В. Украинское литературоведение в СССР за 15 лет Революции (1917-1932 г.г.) // Slavia. – Ročník XIII. – Praha, 1934-1935. – S. 515.

⁴⁰ Див. докл.: Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – С. 256-269.

⁴¹ Tomaszewski S. Nowa teoria o początkach Rusi // Kwartalnik Historyczny. – 1929. – Tom I. – S. 297-298. Див. огляд дискусій: Кордуба М. Найновіші теорії про початки Русі // ЛНВ. – 1929. – Т. С. – С. 1082-1096; Кордуба М. В обороні історичної правди // ЛНВ. – 1931. – Т. CVI. – С. 424-438.

⁴² М.З.: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Тому дев'ятого перша половина // Нові шляхи. – 1929. – № 4. – С. 412.

⁴³ Наріжний С.: М.Грушевський. Історія України-Руси. Тому дев'ятого перша половина [Хмельниччина роки 1650-1653]. Державне видавництво України. 1928. ст. 604. [Всеукраїнська Академія Наук]. – Тому дев'ятого друга половина [Хмельниччина роки 1654-1654]. ДВОУ Державне видавництво "Пролетар" 1931. ст. 605-1632 // ЛНВ. – 1931. – Т. 107. – С. 1030.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. – С. 1031.

⁴⁶ Герасимчук В. З нагоди появи IX тому "Історії України-Руси" М.Грушевського. Публікація Я.О.Федорука // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Випуск 3/4. – Том 6/7. – С. 536.

⁴⁷ Там само. – С. 540.

⁴⁸ Федорук Я.О. Відгук Василя Герасимчука на IX том "Історії України-Руси" М.Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Випуск 3/4. – Том 6/7. – С. 535.

⁴⁹ Бібліографія // Українські вісти. – Париж, 1926. – № . 13. – С. 4; Шаповал М. Українська соціологія. – Прага, 1927. – С. 9; Про книжки // Українські вісти. – Париж, 1928. – № . 69. – С. 3; Dorošenko D.: Naukovo-publicystyčni i polemični pysannia Kostomarova. Zibrani zachodom Akademičnoji Komisiji Ukrajinskoji istoriografji za redakcijeju akadem. Mychajla Hruševskogo. Deržavne Vydavnyctvo Ukrajiny. Kyjiv 1928 // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin, 1929. – Band II. – S. 199-201.

⁵⁰ Тризуб. – Париж, 1930. – Число 41 (249). – С. 1-3. Редакційна стаття; Гл. Л. “ВУАН” // Тризуб. – Париж, 1932. – Число 30-31 (338-9). – С. 13-17; Сірополко Ст. Відновлена “Україна” та її виступ проти акад. М.Грушевського // Тризуб. – Париж, 1933. – Число 8 (366). – С. 3-6.

⁵¹ Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка (1873-1928) // Записки НТШ. – Львів, 1929. – Т. СЛ. – С. XIII.

⁵² Возняк М. Ол. Кониський і перші томи “Записок” (З додатком його листів до Митр. Дикарева) // Записки НТШ. – Львів, 1929. – Т. СЛ. – С. 339-390.

⁵³ Б.Р.: Михайло Грушевський: Під зорями. Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. Харків // Нові шляхи. Літературно-науковий, мистецький і громадський журнал. – 1929. – Том другий. – С. 205-206; Давній. Літературні спостереження // Тризуб. – Париж, 1930. – Число 13 (221). – С. 2-7.

Віталій Тельвак.

Наукова діяльність Михайла Грушевського радянської доби очима західноукраїнської та емігрантської інтелігенції.

В статті проаналізовано особливості сприйняття творчого доробку М.Грушевського останнього десятиліття життя в західноукраїнській та еміграційній літературі другої половини 20-х – початку 30-х років. Виявлено основні тенденції тогочасної грушевськознавчої рефлексії, впливи на неї історіографічних та суспільно-політичних дискусій у середовищі української інтелігенції за межами СРСР.

Vitalii Telvak.

Scientific activity of M.Hrushevsky at Soviet times in vision of west-Ukrainian and emigrant intelligentsia.

Peculiarities of the reception of M.Hrushevsky's creative work at the last decade of life in the west-Ukrainian and emigrant literature of the second half of 20th – at the beginning of 30th are analyzed. Main tendencies of reflection about Hrushevsky of those times, influences of historiographical, social and political discussions in the surroundings of Ukrainian emigrant intelligentsia on it are defined.